

КАЙРЫЛУУНУН СЫЛЫК ФОРМАСЫНДА КӨПТҮК САНДЫН ОРДУ ЖАНА МААНИСИ

Нурдин УСЕЕВ

Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Коомдук илимдер институту

Түркология багытынын ассистенти

E-mail: nurdin.useev@manas.kg

Аннотация

Бул макала көптүк сандын кайрылуунун сылык формасында алган ордун жана функциясын ачып-берүү максатында жазылды. Башкача айтканда, «эмне үчүн улууларга же урматтуу адамдарга кайрылганыбызда *сиз* же *силер* деп көптүк санда кайрылабыз?» деген суроого жооп табуу аракети жасалды.

Иликтөөлөрдүн жыйынтыгында батыш окумуштуулары сунуш кылган жана *сиз/силер* деп кайрылуунун орто кылымдарда, Рим мамлекетинде бир учурда бийлик жүргүзүшкөн эки же андан көп өкүмдарды билдирүү үчүн расмий декреттерде пайда болгонун жактаган божомолдун түрк тилдери үчүн жооп бербестиги анык болду.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде *сиз/силер* деген сылык форманын көптүк мүчөнүн маанини тереңдетүү, кеңейтүү касиетинен жана уруусунун атынан сөз сүйлөгөн карыларга кайрылуудан келип чыккандыгы аныкталды.

Ачыкч сөздөр: кайрылуунун сылык формасы, жактама ат атоочтор, көптүк сан, *сиз/силер*.

THE PLACE AND FUNCTION OF PLURAL FORM IN THE POLITE WAY OF TREATMENT

Annotation

This article is written with a view to determine the place and function of plural form “siz” and “siler” in the polite way of treatment. Why the words “siz” and “siler” are used in plural form when people address to estimable and elder people. In this article we try to answer the question above.

At the end of investigation we came to a such conclusion: Turkic languages have their own prediction of using “siz” and “siler” in the polite form of treatment in comparison with the version which was offered by European researches.

Turkic languages deny the use of “siz” and “siler” which were used in official decree in Rome civilization in order to reveal the person who occupied a high post.

But in Turkic languages as well as Kyrgyz language “siz” and “siler” were used in order to widen the meaning as well as “siz” and “siler” were used by the leader who was at his tribe’s post in his addressing to old people.

Key words: The polite way of treatment, personal pronouns, plural form, “siz” and “siler”.

Киришүү

Пикир алышуу учурунда тигил же бул жакка кайрылуу энчилүү аттар, ар кандай сырдык сөздөрдөн сырткары эң көп жактама ат атоочтор аркылуу ишке ашары белгилүү. Ошол эле учурда пикир алышкан тараптардын ортосундагы мамиле ар түрдүү болуп, бири-бирине болгон сый-урматтарын тилдик каражаттар аркылуу билдиришет. Мына ушундай тилдик каражаттардын бири - II жактагы жактама ат атоочтун *сиз/силер* деген сылык формасы. Сөз формасынан көрүнүп тургандай, бул жактама ат атоочторго көптүк мүчө уланган (Серебренников, Гаджиева, 1979: 90, 139; КАТГ, 1980: 252-254). Демек, кайрылуунун сылык түрү менен көптүк сандын ортосунда байланыш бар.

1. Кайрылуу, кайрылуунун түрлөрү жана жолдору

Пикир алышуу кеминде эки жактын ортосунда болот. Тактап айтканда, сүйлөөчү - биринчи жак: *мен; биз*, пикир алышуу процессинде бул процесске түздөн-түз катышкан угуучу - экинчи жак: *сен; силер* жана пикир алышуу процессине кыйыр түрдө катышка - үчүнчү жак: *ал; алар* менен ар түрдүү катышта болот (Kocasavaş, 2004: 34). Башкача айтканда, биринчи жак экинчи жак менен үчүнчү жакка бир нерсени кабарлайт, буйрук берет, суранат ж.б. Кайрылуу адам аттарынан башка жактама ат атоочтордун жана жак мүчөлөрүнүн жардамы менен ишке ашат.

1.1. Жактама ат атоочтор

I жак жактама ат атоочтору. Сүйлөөчү тарапты билдирген I жак жактама ат атоочторуна *мен* жана *биз* кирет. Булардын *мени* жекелик түрү, ал эми *бизи* көптүк түрү болуп эсептелет. Бул экөөнүн айырмасы - бирөөсүнүн сүйлөөчү жактын жалгыз, бир киши экенин, экинчисинин сүйлөөчү жактын эки же андан көп кишиден тургандыгын билгизгендигинде.

Мен сөзү байыркы түрк тилинде *бен* түрүндө болуп, *би/бе* унгусуна –*n* жекеликти билдирген сөз жасоочу мүчөнүн уланышы менен түзүлгөн (Gabain, 1995: 65; Kocasavaş, 2004: 54). Сүйлөөчү тараптын жекелигин билдирет.

Биз сөзү *би/бе* унгусуна –*з* байыркы көптүк мүчөсүнүн жалганышы менен түзүлүп, сүйлөөчү жактын эки же андан көп экендигин билдирет (Серебренников, Гаджиева, 1979: 90, 139; КАТГ, 1980: 252-254). Мындан башка айрым учурларда I жак жекелик сандын сылык формасы катарында көбүнчө илимий жана официалдуу стилде колдонулат.

II жак жактама ат атоочтору. Булар пикир алышууга түздөн түз катышкан угуучу тарап - *сен, сиз* (жекелик сан), жана *сиздер/силер* (көптүк сан).

Сен сөзү *се/си* унгусуна –*n* жекеликти билдирген мүчөнүн жалганышы менен түзүлсө, *сиз* жана *силер* сөздөрү *се/си* унгусуна –*з* жана –*лер* көптүк мүчөлөрүнүн уланышы

аркылуу түзүлгөн (Серебренников, Гаджиева, 1979: 90, 139; КАТГ, 1980: 252-254).

III жак жактама ат атоочтору. Пикир алышууга кыйыр түрдө катышкан жак III жак болуп, *ал* жана *алар* сөздөрүнүн жардамы менен берилет.

Ал сөзү жекеликти билдирген уңгу морфема болуп, андан ары морфемаларга ажыратылбайт. Ал эми *алар* сөзү *ал* уңгусуна –*лар* көптүк мүчөсүнүн жалганышы менен түзүлүп, көптүк маанини билдирет.

Жогорудагыларды системалаштырганыбызда төмөндөгүдөй таблица келип чыгат:

	Жекелик түрү	Көптүк түрү
I жак	мен	биз, биздер
II жак	сен, сиз (сылык форма)	силер, сиздер (сылык форма)
III жак	ал	алар

1.2. Жак мүчөлөр

Жактама ат атоочтордун мүчөгө айланысуу (Серебренников, Гаджиева, 1979: 150) аркылуу келип чыккан жак мүчөлөр грамматикада зат атоочтун жана этиштин жак категорияларынын тутумунда изилденип, каралат.

Жактама ат атоочтордун мүчөгө айлануусу аркылуу келип чыккан жак мүчөлөр негизинен жактама ат атоочторго мүнөздүү өзгөчөлүктүргө ээ болгондуктары үчүн өзгөчө изилдөөгө алынбайт.

2. Сылык түрдөгү жактама ат атоочтор

Жактама ат атоочтор белгилүү бир жакты көргөзүү менен бирге сүйлөөчүнүн аларга болгон мамилесин да көргөзүү милдетин аткарат. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карай кайрылуунун одоно жана сылык түрү келип чыккан. Кайрылуунун сылык түрү төмөнкү жактама ат атоочторунун жардамы менен берилет:

2.1. Сылыктыкты билдирген жактама ат атоочтор

Биз. I жактын көптүк түрү болгон бул жактама ат атоочтун негизги милдети сүйлөөчү жактын эки же андан көп экендигин билдирүү. Кээ бир учурларда сылыктык үчүн *мен* жактама ат атоочунун ордуна да колдонулат (КАТГ, 1980: 253):

Арзыкан, сизге *биз* күйгөн

Арманым айттым бир жүргөн (Барпы).

Биздин мындай сылыктык мааниси көбүнчө илимий жана официалдуу-иш кагаздар стилинде колдонулат.

Биздер. Биз сыяктуу I жактын көптүгүн билдирүү менен бирге сылыктык мааниде да колдонулат:

Бир, эки, үч.

Биздерде күч (Ж. Турусбеков).

Сиз. Экинчи жактын сылык түрү. Негизги милдети пикир алышууга түздөн-түз катышып жаткан II жакка сылык түрдө кайрылуу: *Сиз* бизге бекер эле ачууланып

жатасыз (К. Жантөшев).

Силер. Пикир алышууга түздөн түз катышкан II жактын эки же андан көп экендигин билдирүү үчүн колдонулган бул жактама ат атоочу кээ бир учурларда *сиз* сыяктуу II жактын жекелик түрүнүн сылык формасынын маанисинде да колдонула берет. Башкача айтканда *-лар* көптүк мүчөсүнүн жалганышы менен түзүлсө да жекелик сан, сылык мааниде колдонулат (КАТГ, 1980: 254).

2.2. Башка тилдерде сылыктыктын берилиши

Биртоп тилде сылыктык кыргыз тилиндегидей жактама ат атоочтордун көптүк түрү аркылуу берилген. Мисалы, орус тилинде II жактын көптүк формасы болгон *вы* жактама ат атоочу кайрылуунун сылык формасы катары улуу адамдарга, бейтааныш адамдарга кайрылууда жана расмий кептерде колдонулат (Виноградов ж.б, 1953: 389). Ал эми англис тилинде 16-кылымдарга чейин II жактын жекелик *thou* жана көптүк *you* формасы болсо, 16-кылымдан кийин *thou* жактама ат атоочу унутулуп, ордуна сылык жана көптүк билдирген *you* колдонулуп калган. Себебин 16-кылымдан кийин расмий сүйлөшүү этикасынын күч алганы менен түшүндүрүшөт (Большаков, 2001). Кандай болгон күндө да, сылыктык бул тилдерде да жактама ат атоочтордун көптүк түрү аркылуу берилгендигин байкоого болот.

2.3. Сылык түрдөгү жактама ат атоочтордо сылыктык маанисинин берилиши

Жогоруда берилген сылык түрдөгү жактама ат атоочтордо сылыктык мааниси кандай жол менен берилген деген суроого жооп табуу үчүн бул сөздөрдүн бардыгына бирдей болгон маанилик жана формалык белгини табышыбыз абзел. Сөздөргө мына ушул өңүттөн карай турган болсок, маанилик жактан бардыгында көптүк маани берилсе, формалык жактан көптүктү билдирген *-з* жана *-лар* мүчөлөрү жалганган. Мисалы, *се/си* жана *бе/би* уңгуларына *-з* жана *-лар* мүчөлөрү жалганып, *сиз, силер, биз жана биздер* деген сылык түрдөгү жактама ат атоочтор түзүлүп отурат. Демек, жогорудагы жактама ат атоочтордо сылыктык көптүк мүчө аркылуу берилип жатат.

Сылыктыктын көптүк мүчө аркылуу бериле тургандыгына *силер* көбүрөөк мисал боло алат. Белгилүү болгондой, кыргыз тили да ичине кирген аглютинативдүү тилдерде кандайдыр бир грамматикалык маани уңгуга ошол грамматикалык маанини туюндурган мүчөнүн жалганышы менен берилет. Мисалы, көптүк түшүнүгү *-лар*, бир жерден чыгуу түшүнүгү *-дан/-ден* мүчөлөрү аркылуу көрсөтүлөт. Сылыктык өзүнчө бир түшүнүк болгондон кийин ага тиешелүү мүчөнүн болушу керек эле. II жакка таандык жашы бизден улуу адамга кайрылалык жана сылыктык *-д* мүчөсү менен берилет дейлик. Мындай учурда II жак берилген *се/си* уңгусуна *-д* сылыктык мүчөсү жалганып, *сед* деген сөз келип чыкмак. Бирок, чындыгында *силерден* көргөнүбүздөй сылыктык аталган уңгуга негизги милдети көптүктү билдирүү болгон *-лер* мүчөсүнүн жалганышы менен берилген. Демек, сылыктык менен көптүктүн ортосунда кандайдыр бир жакындык бар.

3. Сылыктык жана көптүк

Кайрылуунун сылык формасында жактама ат атоочтордун көптүк формасынын колдонулушунун себеби жөнүндө төмөнкүдөй божомол бар. Бул божомол экинчи

жак жактама ат атоочунун сылык маанисинин орто кылымдарда пайда болгонун жактайт. Бул божомол боюнча б.з. III кылымдарда эки же андан көп өкүмдар тарабынан башкарылган Рим империясында жарыяланган декреттерде эки же андан көп өкүмдарды билдирүү үчүн *биз* жактама ат атоочу колдонулган. Кийин бир киши тарабынан башкарылса да *биз* деп кайрылуу адатка айланган. Жыйынтыгында жөнөкөй адамдар колдонгон *мен* жана өкүмдар колдонгон, бирок бир гана адамды билдирген *биз* пайда болгон. Монархиянын ордуна республика орноп, *биз* жактама ат атоочун жогорудагыдай колдонуу токтосо да, бул адат экинчи жак жактама ат атоочуна өтүп кеткен. Башкача айтканда, өкүмдар *биз* деп кайрылгандыгы үчүн кол алдындагылар да ага *сиз* деп кайрылып жүрүп, кийин *сиз* деп кайрылуу өкүмдарга гана эмес, алгач эл башкарган төбөлдөргө, дин өкүлдөрүнө бара бара сыйлоо, урматтоо иретинде бардык адамдарга кайрылууда колдонулуп калган (Майтинская, 1969: 156). Майтинская орус тилинде экинчи жак *вы* жактама ат атоочунун сылык формада колдонулушунун француз тилинен киргенин, кезегинде, орус тили аркылуу СССРдеги бардык тилдерге тарагандыгын белгилейт (Майтинская, 1969: 157).

Белгилүү болгондой кыргыздар 1991-жылга чейин СССРдин курамында турган. Ушундан улам, *сиз* деп бирөөгө сылык формада кайрылуу орус тилинин таасири астында пайда болгон деп айтып коюу оңой, бирок, чындыкка жатпайт. Анткени, *сиз/силер* деп сылык түрдө кайрылуу кыргыз тили орус тилинин таасири астында кала электе эле колдонулчу. Мисалы, Совет өкмөтү орногонго чейин эле, 9-10-кылымдардын аралыгында бардык түрк тилдерине орток байыркы түрк тилинде жазылган «Жакшы ойлуу ханзаада менен жаман ойлуу ханзаада» деген ангедеде эл башындагы өкүмдар «Тыду умадым. Эрким түкемеди, эрксиз ыдур мен. Амты *сиз* катыглыны, бирле барың, йерчи болуң (*Ага тоскоол боло албадым. Эрким жеткен жок, эрксизден жиберип атам. Эми сиз кайраттаныңыз, бирге барыңыз, жол көрсөтүңүз*)» деп карапайым, бирок башынан көп нерсе өткөргөн, тажрыйба балуу карыга *сиз* деп кайрылып жатат (ІКРӨ, 1998: 24). Ошол эле чыгармада иниси агасына «*Сиз* арук *сиз*. Аруклаң. Аз удың (*Сиз чарчадыңыз. Эс алыңыз. Чырмап алыңыз*)» деп *сиз* аркылуу кайрылууда (ІКРӨ, 1998: 38). Ошондой эле, 1926-жылга чейин жазылып алынган «Манас» эпосунда да Манас атасы Жакыпка «Абалында кол салып, Сизди келип камалап, Урган калмак турбайбы (Манас, 1978: 116)» деп кайрылып сылыктык иретинде *сизди* колдонууда¹. Анын үстүнө кыргыздарда эч качан мамлекет башында эки-үч адам турган эмес. Баса белгилеп айта кетчү дагы бир нерсе, кыргыз элинде жашы кичүү бир адам өзүнөн улууга атынан айтып же *сен* деп кайрылса «Сен деген сенек сөз», «Бешигимди терметтин беле», «Селейип калгыр» сыяктуу фразеологизмдер менен жактырбоо маанисинде кабыл алышкан². Ал эми бир фразеологизмдин пайда болушу үчүн кылымдар керек экенин эске алсак, кыргыздарда *сиз* деп кайрылуунун байыртадан келе жатканына жана коомдук-тарбиялык этиканын эрежесине айланганына күбө боло алабыз.

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин грамматикасын изилдеген Кононов -лар мүчөсү көбүнчө «ак сөөк, улуу» тукумдан келген зат атоочторго келе тургандыгын белгилеп, аталган божомолдун тууралыгын далилдегенсыйт (Кононов, 1980:

¹ Эпосту жазып алганда бир да сөздү өзгөртпөгөндөрү аталган эмгектин 159-бетинде белгиленген. Башкача айтканда кыргыздар совет өкмөтү орногонго чейин эле сылыктык иретинде *сизди* колдонушкан.

² *Бешигин терметуу* фразеологизминин мааниси үчүн кар: Осмонова Ж. жана башкалар (2001), *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*, Бишкек, 104-6.

145). Бирок, жогоруда берилген мисалдардан көргөнүбүздөй өкүмдар жөнөкөй, катардагы адамга *сиз* деп кайрылууда. Демек, батыш окумуштуулары сунуш кылган божомол түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги сылык формада сан категориясынын колдонулушун толук ачып бере албайт.

Аталган эмгекте В. Вундтун ою боюнча патриархалдык деспотизм өкүм сүргөн кытай маданиятынын таасири астында Чыгыш Азияда карыларга жана эмгеги сиңгендерге урмат көргөзүү максатында кайрылуунун сылык формасынын ар түрдүү жолу пайда болгону айтылат (Майтинская, 1969: 160). Белгилүү болгондой түрк элдери, анын ичинде кыргыздар чыгыш маданиятынын бир бөлүгүн түзөт. Ошондой эле, карыларга болгон сый-урмат кыргыздарда азыркыга чейин күчүндө. Ушундан улам, II жак ат атоочунун көптүк *сиз/силер* формасынын кайрылуунун сылык түрүндө колдонулушу кыргыз тилинде батыш тилиндегидей расмий жол аркылуу бийликтегилерге кайрылуудан эмес, карыларга жана эмгеги сиңгендерге кайрылуудан улам келип чыккан деп айта алабыз. Эми, карыларга жана эмгеги сиңгендерге урматтоо максатында эмне үчүн *сиз/силер* деп жактама ат атоочтун көптүк формасында кайрылабыз? Мунун биздин оюбузча бир канча себеби бар:

1. Белгилүү болгондой, түрк тилдеринде көптүк мүчөнүн маанини тереңдетүү, кеңейтүү, ал тургай апыртуу касиети бар (Bangoğlu, 1986: 323). Шилтеме берилген эмгекте буга *баклавалар, бөрөклер, күрклер, шапкалар атешилер ичинде канлара боianмыш йерлерде йатмак* «баклавалар, бөрөклер, тондор, шапкелер өрттөр ичинде кандарга боенуп, жерлерде жатуу» сүйлөмүндөгү *өрттөр, кандар* жана *жерлер* сөздөрүндөгү *-лар/-лер* мүчөлөрү мисал катары берилген³.

Көптү көрүп, акылга толгон карыларга жана эмгеги сиңген кадырлуу адамдарга кайрылганыбызда аларга болгон сый-урматты билдириш үчүн алардын акыл-тажрыйбасын жана кадыр-баркын көптүк мүчө аркылуу баса белгилөөнүн аркасында *сендин сиз/силер* түрүнүн келип чыгышы толук ыктымал.

2. Кыргыздар өткөн кылымдын башына чейин патриархалдык-уруучулдук формацияда жашап келишкен. Ал мезгилдин өзгөчөлүгү бир инсан өзүн белгилүү бир уруктун, уруунун ичинде көрүп, башкаларга да уругунун, уруусунун атынан тааныштырылган. Ал эми урук, уруу башында көбүнесе улгайган адамдар туруп, башында турган уруусунун атынан сөз сүйлөгөн. Ушул жерден мындай бир тыянак чыгарсак болот: Уруу башында турган аксакал адамга кимдир бирөө кайрылганда аны менен бирге ал атынан сүйлөгөн урууну (көп адамдан турат) да белгилөө максатында *сиз/силер* деп кайрылып, анын натыйжасында азыркы сылык форма келип чыккан болуш керек. Кошумчалай кете турган нерсе, бир уруунун атынан сүйлөбөгөн карыларга жана улгайган аялдарга кайрылууда алардын акыл-тажрыйбасы жана жашы көптүк мүчө аркылуу белгиленип, *сиз* колдонулган. Бул жерде жашы кичүү адамдын өзүнөн улуу адамдын акыл-тажрыйбасынын жана жашынын өзүнүкүнө караганда эки же андан көп эсе экендигин эске алуу менен ага эки-үч адам катары карашынын ролу чоң.

Жогорудагы эки себептен улам келип чыккан кайрылуунун *сиз/силер* сылык формасы кийинчерээк батыш тилдеринин жана шаар маданиятынын таасири астында бейтааныш адамдарга да кайрылууда колдонулуп, сүйлөшүү этикасынын эрежесине айланды.

³ Адам аттарынан кийин келген жана коллективди билдирген көптүк мүчө менен алмаштырбоо керек.

Жыйынтык

II жак жактама ат атоочунун *сиз/силер* сылык формасында –з/-лар мүчөлөрү аркылуу берилген көптүк маани бар. Башкача айтканда, кайрылуунун сылык формасы көптүк мүчөлөр аркылуу ишке ашып, сылыктык менен көптүк түшүнүгүнүн ортосунда кандайдыр бир байланыштын бар экендиги ачык. Бул байланыш батыш окумуштууларынын изилдөөлөрү боюнча орто кылымдарда эки-үч өкүмдар тарабынан башкарылган Рим империясында адатка айланган *биз* деп кайрылуудан улам келип чыккан. Ал эми кыргыз тилине *сиз/силер* деп сылык кайрылуу Майтинскаянын ою боюнча орус тилинен кирген. Бирок, кыргыз тилинде *сиз/силер* деп сылык түрдө кайрылуу Совет дооруна чейин эле пайда болгон. Түрк элдеринин тилдик жана коомдук-маданий өзгөчөлүктөрүн эске алсак, *сиз/силердин* сылык мааниси көптүк мүчөнүн мааниси тереңдетүү, кеңейтүү касиетинен жана үй-бүлөсүнүн, уруусунун атынан сүйлөгөн аксакалдарга жана эмгеги сиңген адамдарга, алар атынан сүйлөгөн урууну да бирге белгилөө үчүн көптүк мүчөнү колдонуудан улам келип чыккан.

Кыскартуулар:

КАТГ: Кыргыз адабий тилинин грамматикасы.

İKPO: İyi ve Kötü Prens Öyküsü.

Адабияттар:

Аттокуров, Асамидин (2002), *Кыргыз тилиндеги аныктооч*, Бишкек.

Виноградов, В. В. жана башкалар, (1953), *Грамматика русского языка I*, Москва.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, Фрунзе, 1980.

Кононов, А. Н., (1980), *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.*, Ленинград.

Манас, I китеп (Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча), Фрунзе, 1978.

Майтинская, К. Е., (1969), *Местоимения в языках разных систем*, Москва.

Осмонова Ж. жана башкалар, (2001), *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*, Бишкек.

Серебренников, Б. жана Гаджиева, Н., (1979), *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*, Баку.

Bangoğlu, Tahsin, (1986), *Türkçenim Grameri*, Ankara.

Gabain A. Von, (1995), *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara, 2. baskı.

İyi ve Kötü Prens Öyküsü, haz. James Russel Hamilton, (çev. Vedat Köken), Ankara, 1998.

Kocasavaş, Yıldız, (2004), *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara.

Интернет булагы:

Большаков, И. А., (2001), *Выражение уважительности с помощью личных местоимений в ряде европейских языков*.

<http://www.dialog21.ru/materials/archive.asp?id=6645&y=2001&vol=607>